

**Dilqəm
ƏHMƏD**

Ötən ilin yayında xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin varisi hörmətli Turan İbrahimov bəyin qonağı oldum. Turan bəy Əzizə xanımın irsini qorumaq üçün yaratdığı ev-muzeyində tədqiqatçılar üçün rahat şərait yaradıb. Əzizə xanıma aid kitablar, qəzet materialları, müxtəlif sənədlər, məktublar, əşyalar və s. dəqiqliklə kataloqlaşdırılıb, mövzu ilə bağlı çalışan şəxslərə təmənənəsiz təqdim edilməkdədir. Turan bəyin bu səxavətindən yararlanaraq mühacirət tariximizə işiq tutacaq bəzi materialları oxumaq, tədqiq etmək üçün aldım.

Yada salaq ki, 1980-ci illərin ortalarından etibarən Türkiyəyə səfərlər edən Əzizə xanım orada yaşayan azərbaycanlı mühacirlərin övladları, tanınmış ictimai-siyasi xadimlər, jurnalistlərlə görüşüb, onlarla dostlaşıb, məktublaşmış. Bu səfər təəssüratlarını mətbuatda dərc edən Əzizə xanım eyni zamanda mühacir irsimizlə bağlı qiymətli materialları da ölkəmizə gətirib. Professor Əhməd Cəfəroğlunun qızı Nazan Ölçer, Nəsim bəy Yusifbəylinin qızı Zöhrə Göygöl, Əli bəy Hüseyinzadənin qızları Səidə Santur və Feyzavər Alparsla görüşən Əzizə xanım Azərbaycan Milli Mərkəzinin sədri Məhəmməd Kəngərli ilə də tanış olub.

1990-cı ildə "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzetində Türkiyə və Kipr xatirələrini çap edən Əzizə xanım mühacir övladları ilə görüşləri barədə yazıb: "Hər şeyə gümanım gələrdi, amma iki şeyə yox: bunların biri o idi ki, mən eyni bir gündə, eyni bir saatda mərhum Əli bəy Hüseyinzadənin iki qızı ilə tanış oldum, səslərini və surətlərini lentə aldım. Ədibin

idi. Mən onu sadəcə bir azəri qızı kimi tanımaq istəmişdim. Yanıma qovluqla gəldi. Və bir aləm açdı: Sən demə, Zərifə Kürdəmir Əlimərdan bəy Topçubaşovun nəvəsi, Həsən bəy Zər-dabinin nəticəsi imiş. ratik Cümhuriyyət başçısı Nəsim bəy Yusifbəyovun arvadı imiş. Ana Qaspiralı, ata Azəri... Bu imiş Zöhrə xanımı danışdıran".

Zərifə Kürdəmirin məktubları

Turan bəyin arxivindən əldə etdiyimiz materiallar arasında Zə-

Əliəşrəf bəy Sultanov kimdir?

Zərifə xanımın bəhs etdiyi atası Əliəşrəf bəy 2 aprel 1889-cu ildə Şamaxıda doğulub. Atası Tiflisin ikinci gildiya taciri Əbdülxalıq Sultan oğlu Sultanov, anası Mələknisə Məşədi

məd bəy ailəsinə yazıb: "Əşrəf bəy Sultanovu, təəssüf ki, xatırlamıram. Bu, bizim Sultanovlardanmı, yaxud Bakı Sultanovlarındanmı? Nə olur-olsun, ona etdiyi insanıyyətə görə çox təşəkkür edirəm. Qızımız, Əlimərdan bəyin kəriməsini də təbrik edirəm. Onun evlənərək İstanbul

Topçubaşovun nəvəsinin iki məktubu

Mənə iki şəkil, Əlimərdan bəy Topçubaşov haqqında fransızca yazılmış iki məqalə, başlıcası Əlimərdan bəyə İsmayıl bəy Qaspiralının yazdığı məktubların fotosuratını gətirmişdi... Səhəri günü Zərifə Kürdəmir Zöhrə xanımla birlikdə yanıma gəldi. Zöhrə xanımın gətirdiklərini təsvir etməzdən əvvəl deməliyəm ki, mən müraciət etdiyim bütün tanışlardan yalnız fotosurətlər vermələrini xahiş etdim. Nəzərə alırdım ki, bunlar əzizlərinin son yadigarı ola bilər, verməyə ürəkləri gəlməz. Həm də bunları sərhəddən buraxmaya bilərlər. Amma Zöhrə xanım babasının onda olan yadigarlarının hamısını, özü də əslini gətirmişdi. "Necə ürəyiniz gəldi, Zöhrə xanım?" deyər soruşdum. Qəmliydisə də, sualıma gülümsədi: "Allah mənə oğuldan oğlu, qızdan qızı əsirgəməmişdir. Amma götürəm ki, orada bunların qiymətini daha yaxşı bilirlər. Aparın, orada yaxşı qalar". Üçüncü də kövrəlmişdik. Üç ixtiyar qadın kədərini qəlbinə yoğurub gətirdiyi qiymətli yadigarları nəzərdən keçirməyə başladım. Bunlar dörd fotosəkilin əsli (biri Bakıda 1919-da açılmış qız məktəbi müəllimlərinin kollektiv şəklidir), İsmayıl bəyin səkkiz məktubunun əsli, Bakı ilə bağlı bir proqram və başqa materiallardır. Zöhrə xanımın təxəllüsü Göygöldür, şairlik qabiliyyəti də varmış, həm də bizim o ağır günlərimizdə bir mərsiyyə yazmış və bu parçanı yanıma-

rifə Kürdəmir xanıma aid iki məktub vardı. 1991-ci ilin yanvarında göndərilmiş məktubda yazılıb:

"Ocak. 1991

Sevgili Azize hanım.

Sizin məktubunuzu aldım. Teşəkkür ederim. Hayırlı və mülu senələr size və ailənizə. Bugün Zühre hanıma gideceğim. Orada Zaur beyi göreceğiz.

Azize hanım babamın ismi Ali Eşref Sultanofdur. Fakat burada mecbur oldu soyadını değıştirməğe (Atatürk bunu istedi) ve Ali Eşref Kürdemir oldu.

Babam Tiflislidir ve babasının halı fabrikaları vardır. Kız kardeşi Haver hanım Trabzonda oturuyordu. İki kızları vardır. Aliye ve Asiye - hepsi öldüler. Babamın başka kız kardeşi vardır. Surreya. Hiç evlenmedi ve o da vefat etti.

Annesi de Parise ve Türkiyeye geldiler. Yalnız babası gelemedi.

Mayıda inşallah gelmek istiyorum Bakıye.

Sizleri öpüyorum.

Zarife"

Diğer məktubunda isə Zərifə xanım bunları yazıb:

"5-8-1992

Muhterem Azize hanım. İyi misiniz!

Ben Bakıye gidemedim, çünkü rahatsızlandım. Tansiyonum yüksektir.

İnşallah yakında sizleri görmeye gelirim.

Sizleri çok düşünüyorum.

Amber hanım çok sevdiğim arkadaşımın kızıdır. Kendisi gazetecidir ve Azerbaycanlıları çok seviyor. Lütfen ona yardım edin. Çünkü Bakıye hiç bilmiyor. Çok kıymetli bir gazetecidir.

Fatma hanım Melikova (kuzenim) ve Sevil Topçubaşovaya (kuzenim) çok sevgiler. İkisini de çok düşünüyorum.

Sizin aileniz nasıldır?

Hepinizi çok çok öpüyorum. Çok sevgiler.

Zarife Kürdemir".

Məhəmməd Hüseyin qızı olub. İlk təhsilini evdə alıb, 1900-cü ildə Tiflis Kommersiya Məktəbinə daxil olub, 1910-cu ildə bitirib. Atası Şamaxıdan Tiflisə köçüb, orada ticarətlə məşğul olub.

Əliəşrəf bəy Sultanov 1910-cu ilin sentyabrında Moskva Kommersiya İnstitutunun iqtisad bölməsinə qəbul edilib, buradan məzun olub. Cümhuriyyət dövründə ticarət, sənaye və Ərzaq naziri Ağə Əminov 27 may 1919-cu il tarixli əmri ilə onu Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nəzarətinə işə götürüb. Əminovun 31 may 1919-cu il tarixli əmri ilə Sultanova müvəqqəti olaraq nazirlik üzrə mallaarın gəlməsi və getməsi ilə bağlı bütün işlərə rəhbərlik həvalə olunub və nazirin 10 avqust tarixli əmri ilə həmin işdən, 29 oktyabrda isə ümumən nazirlikdən çıxıb.

Əliəşrəf bəyin Əlimərdan bəy Topçubaşovun qızı Sara xanımla evliliklərindən Zərifə (1921-2006) və Gülnar (1923-2021) adlı qızları doğulub. Ailə Parisdə yaşasa da, İstanbula gəlib-gediblər. Bu barədə Əlimərdan bəyin Əli bəy Hüseyinzadəyə yazdığı məktubunda oxuyuruq: "Bu gün mənim kürəkənim İstanbul gəlir və mən istəyirəm onunla Sizə kiçik bir məktub göndərim. Onunla bərabər, qızım Sara xanıma da mənim həddindən çox sevdiyim İstanbul oraya gəlirlər. Şübhə etmirəm ki, Siz və Ədhiyə xanım (Əli bəyin xanımları – D.Ə.) mənim gözəl nəvələrimi sevvəcək, İstanbula köçməyə qərar vermiş qızıma və kürəkənime diqqətli olacaqsınız. Onlar hər ikisi mənim ailəmin buradakı həyatı, mənim hazırkı vəziyyətim və planlarım barədə Sizə ətraflı məlumat verəcəklər..."

Əliəşrəf bəy İstanbul gəldiyi zaman Maltada əsir həyatı yaşayan Əhməd bəy Ağaoğlunun da ailəsinə kömək edib. 30 sentyabr 1920-ci il tarixli məktubunda Əh-

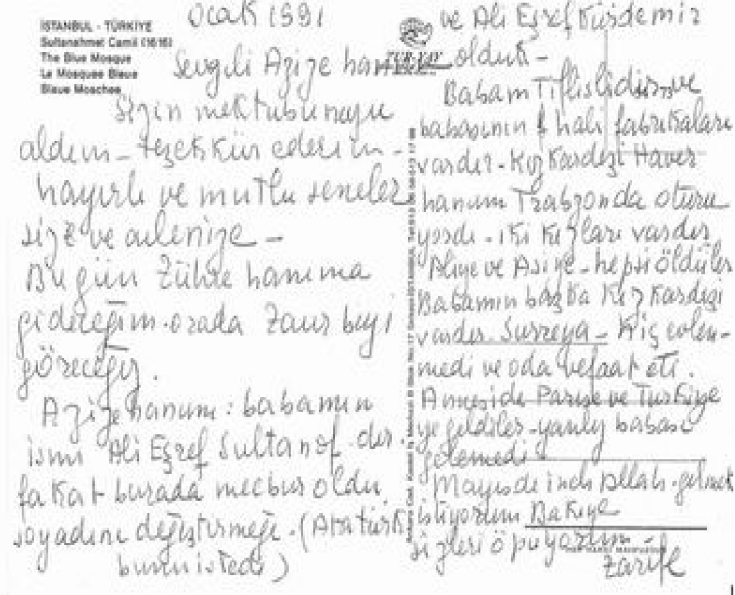
gəldiyi zaman orada olmaq və əmilik vəzifəsini ifa etmək istəyirdim. Fəqət təəssüf ki, bu hadisə bizim çox pərişan və mənim İstanbuldan çox uzaq olduğum zamana təsadüf elədi". Əhməd bəyin 4 oktyabr 1920-ci il tarixli məktubdan aydın olur ki, Əliəşrəf bəy onun oğlu Əbdürrəhmanın təhsil haqqının ödənilməsinə kömək edib.

Əliəşrəf Sultanovla bağlı Türkiyə arxivində iki sənəd var. 1923-cü ilin may-iyun aylarında onun İzmir və Trabzona işlərini həll etmək üçün getməsi üçün TBMM hökumətindən icazə istənilib. Bu vasitəçiliyi məşhur jurnalist Yunus Nadi bəy edib. Sənəddə Əliəşrəf bəy öz işi-gücü ilə məşğul olan bir şəxs kimi qeyd edilib, Ticarət naziri müavinliyinin isə mərhum İbrahim Əbilovdan əvvəlki Azərbaycana aid olduğu vurğulanıb.

Əliəşrəf bəy 6 noyabr 1969-cu ildə İstanbulda vəfat edib, Zincirliquyu məzarlığında dəfn olunub. Zərifə xanım isə 2006-cı ildə haqq dünyasına qovuşub.

Qaynaq:

1. Əzizə Cəfərzadə arxivi.
2. Ağaoğlu Ahmet. "Malta Sürgünlüğünden Gözümün Nurlarına Mektuplar". Hazırlayan: Ömer Erden, İstanbul, 2021.
3. "Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri". Hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov. İstanbul, 2018.
4. Cəmil Həsənli. "Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı, 2013.
5. Misir Mərdanov, Ədalət Tahirzadə. "1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik soruq kitabı)". VII cild, Bakı, 2022.
6. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, sayı 34 (2429), 7 sentyabr 1990.

böyük qızı Səidə Santur və Feyzavər xanımla. Səlim Turan adlı bir qardaşlarının Fransada yaşadığını, vətənə heç bir ilgisi olmadığını təəssüflə qeyd etdilər".

Bu görüşdə Səidə xanım Əli bəyin çəkdiyi Ömər Xəyyam və Süleymaniyyə türbəsi rəsm əsərlərinin surətini, Əli bəy haqqında bibliografiyanı və s. materialları Bakıya aparmaq üçün Əzizə xanıma verib.

Diğər görüşü mühacir ailənin varisi haqqında isə bunları yazıb: "İkinci gözləmədiyim şey Zərifə xanım Kürdəmirlə görüş

daca bir ağ vərəqə qeyd edib mənə bağışladı:

Bu qaranlıq gecələrdə

Yazı ağlar, Araz ağlar.

Qara bağlar analar

Qara bağlar "Qarabağlar"

Gül bənövşə pərişan

Qərənfillər qan ağlar.

Zöhrə Göygöl

Onu da qeyd edim ki, Zöhrə xanımın Azərbaycana bağlılığı elədir ki, mən onun yazısını heç bir dəyişiklik etmədən yalnız əlifbanı çevirmişəm. Sonra öyrəndim ki, Zöhrə xanımın anası Şəfiqə xanım Azərbaycan Demok-